

УДК (477)340.15:342.3“1917/1921”

І.С. МОКІН, Національний університет
«Одеська юридична академія»

ПРАВОВІ ІДЕЇ ТА СТАН ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В ДОБУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РР.

Ключові слова: політико-правова думка, федералізм, автономізм, націоналізм, соціалізм, політичні партії, громадянське суспільство

Динамічний розвиток сучасного громадянського суспільства і розбудова правової держави неможливі без ґрунтовного вивчення історичних передумов, особливостей формування основ правового життя, етапів формування правової дійсності. Досліджуючи минуле, можна прогнозувати майбутнє, та впевнено розвивати сьогодні. Принципи і закономірності розвитку громадянського суспільства неможливо повною мірою осягнути і зрозуміти без вивчення історичних передумов його становлення. Потреба у твердих основах динамічного розвитку демократичних інститутів в нашій державі, подальшого становлення громадянського суспільства, формування високої правової культури громадян зумовлює дослідження першого історичного етапу формування державності України – періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Викладене обумовлює актуальність та мету обраної теми статті.

Правові ідеї стосовно розбудови української держави обґрунтовані у наукових працях видатних політичних діячів досліджуваного періоду, зокрема, В. Винниченка, М. Грушевського, С. Дністрянського, Д. Донцова, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, В. Липинського, М. Міхновського, П. Скоропадського. Дослідженню політи-

ко-правових ідей початку ХХ ст. і присвячені праці з історії таких російських та українських авторів, як П.П. Гай-Нижник, Д.І. Дорошенко, В.М. Заїкин, Р.М. Лашенко, І.П. Лисяк-Рудницький, Ю.М. Манелюк, Л.О. Окиншевич, В.А. Потульницький, Д.Б. Яневський. Питання громадянського суспільства висвітлені у монографічних та інших наукових дослідженнях з історії та теорії держави і права, серед яких: С.С. Алексєєв, І.М. Заріцька, В.А. Затонський, Н.В. Єфремова, Л.Т. Комзюк, О.Л. Копиленко, В.С. Кульчицький, О.М. Мироненко, А.Є. Михайлов, О.І. Салтовський, Т.О. Подковенко, А.Й. Присяжнюк, А.Я. Хитра, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін.

Розвиток української політико-правової думки у досліджуваній період має деяку специфіку, яка, до певної міри, відрізняє її від еволюції політичного мислення сусідніх народів. Якщо для більшості народів Східної та Центральної Європи формування ідеї необхідності утворення незалежної національної держави передувало визвольним змаганням, ставало чинником підготовки мас до боротьби та здійснення свідомого політичного вибору, навіть за умов усвідомлення тієї високої ціни, яку необхідно заплатити для реалізації національної мрії, а часто навіть всупереч цьому, то для української історії характерним є якраз те, що державницька ідея опановувала свідомістю політичної еліти вже в ході визвольних змагань, часто під тиском революційної стихії та рішучих дій народних мас. Такі процеси можна прослідкувати і в часи визвольної боротьби 1917–1921 років [1].

Під тиском революційної стихії та рішучих дій народних мас, у ході національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., свідомістю політичної еліти опановувала державницька ідея. Водночас, державницька ідея не мали виразу в єдиній держа-

вотворчій концепції. Напрями політико-державної думки коливалися від федералізму до повної державної самостійності, від монархічної до республіканської форми правління, від демократичного до авторитарного політичного режиму, від консервативної до націоналістичної державної ідеології.

На думку І. Лисяка-Рудницького, українські політичні ідеї XIX–XX ст. розвивалися в соціальному середовищі, де руйнувалися спадково-майнові ознаки, сільський спосіб життя та зароджувалося індустріальне суспільство. Домінуючими напрями української політико-правової думки були націоналізм, демократія, лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм і фашизм. В Україні, констатує дослідник, вони набули специфічної форми, що пояснювалося довготривалим перебуванням українського народу під чужоземним пануванням і його боротьбою за своє самоутвердження як нації [2, с.103].

Своєрідний погляд на проблему систематизації здобутків української політико-правової думки початку XX століття висловив В. Заїкін – відомий український історик та правник. У праці «Історично-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній», дослідник виділив народницький, християнсько-консервативний і націоналістично-державницький напрями. В. Заїкін здійснив класифікацію, аналізуючи основні ідеологічні переконання представників української політичної думки [3, с.3].

Дещо відмінну, але схожу до попередньої, систематизацію політичних поглядів українських учених кінця XIX – початку XX століття запропонував В. Потульницький. Вчений виділяє народницький, консервативний та національно-державницький напрями [4, с.75].

На розвиток політико-правової думки цього періоду неабиякий вплив справила

автономістсько-федералістська концепція політичної самостійності України М. Драгоманова. Положення Драгоманівської концепції знайшли своє втілення в політиці і нормативно-правових актах Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, Директорії.

Драгоманов відстоював ідеали лібералізму, політична свобода була для нього найважливішою запорукою розвитку людини, нації та держави на демократичних і гуманних засадах. Найпершим же завданням мислитель вважав досягнення політичної демократії, яка повинна забезпечити всі права і свободи громадян, гарантувати існування парламентської системи, загальне виборче право, багатопартійність, право на опозицію, верховенство закону, реальну участь громадян в управлінні громадськими справами. У М. Драгоманова з'являється ідея правової держави, яка через демократизацію всіх сфер життя суспільства і політичні свободи гарантуватиме захист особистості. Конституційна правова держава, на його думку, є засобом захисту вільного розвитку людської особистості і шансом України наздогнати країни, які випередили її у соціально-політичному розвитку.

Драгоманівська концепція політичної самостійності України має комплексний і конкретно-історичний характер. Вона включає в себе: положення про право на самовизначення як одне з найважливіших прав народу (нації), аналіз альтернативних форм його реалізації українським народом, обґрунтування оптимальних (на той час) форм самовизначення українців, наукову розробку проблеми соборності України.

Зробивши висновок про не реалістичність політики, спрямованої на здобуття державної незалежності України в другій половині XIX ст., Драгоманов обґрунтував як оптимальну форму самовизначення

українського народу досягнення ним широкої політичної автономії та статусу суб'єкта федерації у складі демократизованої, децентралізованої і федералізованої Росії. Це була своєрідна концепція політичної самостійності України, здійснення якої, при потребі, могло б стати певним етапом в майбутній боротьбі за її державну незалежність [5].

На початку ХХ ст. в Україні значного розвитку одержав соціалістичний напрямок політико-правової думки. До числа вітчизняних мислителів, які мали свої уявлення про державу і право з огляду на «українське питання», проблему відродження української державності, віднесемо ведучих діячів Української Центральної Ради – М. Грушевського, В. Винниченка, М. Туган-Барановського.

Так, здійснення автономно-федералістичної ідеї М. Грушевського мало йти через утворення незалежних, вільних демократичних держав, які добровільно утворять федерацію не лише в межах Росії, а в ідеалі прийдуть до європейської федерації [6, с.15].

Важливість федералістських поглядів М. Грушевського полягає у концептуальному підході до дослідження феномену федералізму як однієї з доктрин, що склали «національний проект». Відстоювання вченим федералістських позицій дозволяло забезпечити легітимні шляхи досягнення Україною незалежності. Це в свою чергу передбачало формування механізму її здобуття. Актуальність студіювання федералізму М. Грушевського полягає в наявності вихідних положень і умов вирішення «українського питання» на початку ХХ ст., що, в свою чергу, сприяє розумінню сучасних тенденцій державного будівництва в контексті використання питання федералізації українських земель як моделі формування єдиної національної само ідентифікації [7, с.417].

Еволюція поглядів М. Грушевського була закономірною під впливом подій поточного моменту. Розвиваючи свою ідею української державності, він робив висновки і узагальнення на основі конкретних фактів. Базуючись на них, він не тільки вносив принципові корективи до своєї державотворчої концепції, а й намагався заглянути в майбутнє. Практика сьогодення в розбудові Української держави засвідчує передбачення М. Грушевського, що тільки незалежність відкриває перспективи до тих чи інших взаємин між вільними народами на основі повної рівноправності [8, с.60–64].

Національно-демократичну модель української державності активно розробляв галицький правознавець, громадський і політичний діяч першої чверті ХХ ст., академік С. Дністрянський. Він пропонував розвиток української держави як народної демократичної республіки, що мала ґрунтуватися на засадах поділу влад, при таманних президентській республіці.

С. Дністрянський створив власну концепцію держави і права, в якій намагався відійти від традиційного правничого позитивізму. В руслі соціологічного напрямку у правознавстві С.С. Дністрянський підкреслював соціальний характер норм і природних засад права.

Концепція С.С. Дністрянського носить новаторський характер, оскільки у ряді положень співзвучна з сучасними теоріями громадянського суспільства і правової держави, ідеями соціально орієнтованої держави та пріоритету прав і свобод людини [9].

Яскравим представником національного консерватизму був В. Липинський, який пропагував ідею політичної інтеграції як засіб творення незалежної національної держави. В. Липинський виступив за встановлення правової монархії у традиційній формі гетьманату. Такий державний

устрій докорінно відрізняється від московської централізації, яка спирається на необмежену владу монарха і терор, і від польської монархії, де король завжди був маріонеткою шляхти [10, с.218].

Обґрунтовуючи національно-державні традиції інституту гетьманства, він доходить висновку, що виборність і залежність від інших держав є небезпечною для розвитку нації. Для того, щоб уникнути внутрішньої боротьби серед українських монархів, В.К. Липинський вважав необхідним персоніфікувати монархічну особу. В умовах розгортання революційних подій, сучасником яких він був, такою особою постав Павло Скоропадський як представник давнього гетьманського роду [11].

На західноукраїнських землях відомим представником консервативної політико-правової ідеології був С. Томашівський, який вважав зразком британську парламентську монархію, однак майбутню українську державу уявляв як своєрідну клерикальну монархію.

Одним із відомих ідеологів державної самостійності України був М. Міхновський, якого після смерті почали називати «батьком українського націоналізму». В основі вчення М. Міхновського була покладена ідея національно-державної самостійності України, встановлення в ній справедливого соціального ладу, розвинення національної ідеї. Ідеї радикального націоналізму М. Міхновського еволюціонували до надзвичайно радикального націоналізму Д. Донцова та інтегрального націоналізму. Проте, радикальний націоналізм так і не став основним носієм української національної ідеї.

Історичні етапи формування ідеї та інституцій громадянського суспільства в Україні багато в чому збігаються з періодами зростання політичної активності суспільства та періодами державотворення,

відновлення державності. Пов'язано це, перш за все, з тим, що інституції громадянського суспільства можуть існувати та ефективно діяти лише за умов свободи, що відкриває можливість самореалізації особистості і суспільства, певного рівня розвитку політичної культури та суспільної свідомості, відповідних соціально-економічних і політико-правових умов. Складний шлях українського державотворення і тривалі періоди бездержавності зумовили і складність формування інституцій громадянського суспільства.

Черговий період інституалізації громадянського суспільства в Україні припадає на XIX і початок XX століття. Його ключовим моментом стали події 1917–1919 років, коли вперше в історії на українських землях було офіційно проголошено незалежну державу. Бурхливі суспільно-політичні події, вплив безлічі несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів звели нанівець державотворчі змагання українського суспільства. Проте ці події дали змогу продовжити і ще яскравіше означити державотворчі прагнення та потенціал українського суспільства [12, с.129–136].

Основною характеристикою інституалізації громадянського суспільства в Україні цього періоду стала певна безсистемність дій та намірів суспільства, еліти й політикуму.

Не можна не вважати утворення та діяльність Української Центральної Ради відправною точкою процесу становлення громадянського суспільства у добу визвольних змагань 1917–1921 рр. Правотворча діяльність Центральної Ради забезпечила високий рівень демократизму і гуманізму законодавчих актів у галузі етнополітики, правозастосовча – дозволила виробити чітку державну політику щодо врегулювання міжетнічних процесів.

Період діяльності уряду Гетьманату характеризується декларативністю правових

норм у сфері захисту прав людини, та порушенням їх у реальному житті. Не відбулося відродження верховенства прав людини в українському суспільстві і в добу Директорії. Цей період відзначається хаотичністю у правовому регулюванні сфери прав людини, її обмеженість політико-соціальними гаслами.

Підсумовуючи, зазначимо, що відновлення української державності в 1917–1920 рр. стало національним підґрунтям для поширення ідей рівності, природних невід’ємних прав і свобод людини, сприяло закладенню основ інституту прав людини в Україні. Пріоритетність тих чи інших прав і свобод, їх зміст і значущість змінювалися залежно від політичної спрямованості державотворчих процесів. Проте, відсутність необхідного досвіду державотворення, непослідовність у реалізації проголошених прав людини в добу Центральної Ради, подальше розходження між деклараціями щодо прав людини та їх реальним забезпеченням за часів Гетьманату П. Скоропадського, відсутність чіткої програми забезпечення прав людини у період Директорії свідчать, що лише за умов справжньої державної незалежності, домінування інтересів людини над інтересами держави, демократичної системи державного управління можливе реальне втілення прав людини.

Водночас, попри всі негативні історичні здобутки, ідеї розбудови громадянського суспільства продовжують жити в сучасній Україні, втілюються у конкретних правових актах, правовідносинах, обумовлюють інші аспекти правової дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Салтовський О. І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття): дис. ... доктора політ. наук : 23.00.01 / Салтовський О. І. – К., 2003. – 455 с.
2. Турчин Я. Напрями української політичної думки міжвоєнного періоду (1918–1945 рр.) / Я. Турчин // Наукові праці Чорноморськ. держ. ун-ту ім. Петра Могили. – 2010. – Т. 93. – Вип. 80. – С. 102–106.
3. Заїкина А. Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній / А. Заїкина, В. Заїкин. – Львів : Перша Союзна друкарня, 1937. – 19 с.
4. Потульницький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 232 с.
5. Комзюк Л. Т. Драгоманивська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і ХХ століття: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Комзюк Л. Т. – Х., 1998. – 172 с.
6. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде / Михайло Грушевський. – К. : [б.в.], 1917. – 15 с.
7. Корольов Г. Автономістсько-федералістичні погляди Михайла Грушевського: сучасний історіографічний дискурс / Г. Корольов // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 417–425.
8. Мусієнко В. М. С. Грушевський: етапи формування української державної ідеї / В. Мусієнко, Т. Бевз // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 60–64.
9. Возьний В. І. Державно-правові погляди академіка С. С. Дністрянського: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Возьний В. І. – К., 1999. – 252 с.
10. Кормич А. І. Історія вчень про державу та право : навч. посіб. / А. І. Кормич. – К. : Правова єдність, 2009. – 311 с.
11. Гордієнко М. Г. Сутність та основні засади концепції української державності В’ячеслава Липинського: дис. ... кандида-

та політ. наук : 23.00.01 / Гордієн-ко М. Г. – К., 1999. – 192 с.

12. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політич-

ної влади / Є. Цокур // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 129–136.

Мокін І. С. Правові ідеї та стан громадянського суспільства в Україні в добу визвольних змагань 1917–1921 рр. / І. С. Мокін // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 383–388 [Електронний ресурс].

Окреслено основні напрями політико-правових концепцій, течій, уявлень стосовно вектору розвитку українського суспільства на початку ХХ ст. Наголошено на стрімкому розвитку ідеї самостійної державності в умовах громадянської війни, економічної нестабільності, зростання впливу політичних партій на суспільне життя. Досліджено характерні ознаки громадянського суспільства, особливості його зародження і становлення в Україні в добу визвольних змагань 1917–1921 рр.

Мокін І.С. Правовые идеи и состояние гражданского общества в Украине во время освободительных соревнований 1917–1921 гг.

Очерчены основные направления политико-правовых концепций, течений, представлений касательно вектора развития украинского общества в начале ХХ века. Подчеркнуто бурное развитие идеи самостоятельной государственности в условиях гражданской войны, экономической нестабильности, усиления влияния роли политических партий на общественную жизнь. Исследованы характерные признаки гражданского общества, особенности его зарождения и развития в Украине во время освободительных состязаний 1917–1921 гг.

Mokin I.S. Legal Ideas and the State of Civil Society in Ukraine at the Time of Liberation Competitions of 1917–1921

The main areas of political and legal concepts, currents-making, perceptions regarding the direction of development of Ukrainian society in the early twentieth century outline. The rapid development of the idea of independent statehood in the civil war, economic instability, the growing influence of the role of political parties in public life is underlined. The characteristic features of civil society, especially its origin and development in Ukraine during the liberation events of 1917–1921 to investigate.